

Eva Schnitzerová

ADOLESCENTNÁ MLÁDEŽ A VNÍMANIE ROVESNÍKOV S PROBLÉMOM ALKOHOLU Z HĽADISKA RODU

ADOLESCENTS' PERCEPTIONS OF ALCOHOL-RELATED PROBLEMS AMONG THEIR PEERS IN THE CONTEXT OF GENDER ISSUES

Abstract

The approach taken in this article is both theoretical and empirical. Attention is focused on the perceptions of young alcohol consumers by peers, especially in relation to gender aspects. The research sample consists of secondary school students (the used questionnaire version included peer-referent items). The survey findings are as follows: a) Students (females and males) have perceived alcohol consumers in both sexes negatively; b) It has proven that there are some gender differences in students' perceptions. Female students have shown to be „stricter” in their judgement. They have more negative attitudes towards peer drinking (in both sexes) in comparison with male students; c) No gender differences in the perceptions of male and female alcohol consumers have been indicated. In our survey, females who consume alcohol have not been perceived more negatively than male alcohol consumers.

Key words: alcohol consumption among the youth, age and gender aspects of alcohol use, students' perceptions related to female and male peer consumers of alcohol.

Abstrakt

Článok má teoreticko-empirický charakter. Je zameraný na vnímanie mladých konzumentov alkoholu, osobitne z rodového hľadiska. Prieskumnú vzorku tvoria študenti a študentky stredných škôl. Výsledky dotazníkového prieskumu ukázali: a) Študentky i študenti vnímajú konzumentov alkoholu oboch pohlaví negatívne; b) Rodový aspekt sa prejavil na strane posudzovateľov. Študentky ako posudzovateľky sú „prísnejšie”. Konzumentov alkoholu (oboch pohlaví) vnímajú negatívnejšie ako študenti – posudzovatelia; c) Vo vnímaní konzumentov a konzumentiek alkoholu sa rodová optika neprejavila. Dievčatá, ktoré pijú alkohol neboli v našom prieskume vnímané negatívnejšie ako chlapci – konzumenti alkoholu.

Kľúčové slová: konzum alkoholu u mládeže, vekový a rodový aspekt konzumu alkoholu, vnímanie dievčat a chlapcov – konzumentov alkoholu.

Spoločensko-kultúrny a rodový kontext konzumu alkoholu u adolescentov

Spoločenské normy, tradície a zvyky zohrávajú dôležitú rolu v rozhodovaní sa pre užívanie návykových látok. Určujú, ktoré návykové látky, a v akých

situáciách možno akceptovať (Ondrejko, 2009, s. 281), pričom v sebe zahŕňajú vekový i rodový aspekt. Pokiaľ ide o alkohol, ten je v našom kultúrnom prostredí spoločensky akceptovaný a jeho užívanie je v širokej škále situácií sprevádzané značnou toleranciou, a to nielen vo vzťahu k dospelaj populácii (Macek, 2003, Bakošová, 2008). Svedčí o tom bežná skúsenosť, keď pri predaji alkoholu sa nedostatočne rešpektuje zákonom stanovená veková hranica (18 rokov), ale dokumentujú to i výsledky rôznych prieskumov. Pri porovnávaní rozmanitých prostredí prvého kontaktu s alkoholom, Pavel Vacek (2006, in Kraus, B. et al., 2006) zistil, že na vrchole rebríčka – s veľkým predstihom pred ostatnými – sa umiestnilo domáce prostredie. Zo vzorky 929 stredoškôľakov až 46% opýtaných uviedlo, že alkohol prvýkrát ochutnalo v rodine, na rodinnej oslave, v prítomnosti dospelých. Ďalšie prieskumy odhaľujú iné nepriaznivé trendy, napríklad, že stúpajú počty závislosti na alkohole, a to už vo vekovej skupine 14 a menej rokov (Škodáček, 1999, in Benkovič, 2009).

Uvoľňovanie spoločenských noriem a verejnej kontroly správania mladých ľudí sa spolupodieľa na tom, že pitie alkoholických nápojov (vrátane fajčenia či užívania marihuany) sa stáva prirodzenou súčasťou ich spoločenského života a určitým rovesníckym štandardom (Ondrejko, 1997; Miovský, 1997, in Macek, 2003). Prieskum ESPAD v roku 2007 ukázal, že podiel slovenskej stredoškolskej mládeže, ktorá v posledných 12-tich mesiacoch konzumovala alkohol je 88%, pričom európsky priemer je 82% (Grohol, 2010). Uvedené podčiarkuje význam výchovy k zdraviu a zdravému životnému štýlu ako súčasti drogovej prevencie v rodinách, školách, komunitách. Popri rodičoch ako primárnych vzoroch, dôležitú úlohu zohrávajú profesionáli z oblasti pedagogiky, psychológie, zdravotníctva a sociálnej práce. Viaceré štúdie potvrdzujú, že pozitívny vplyv na formovanie postojov mladých ľudí k užívaniu návykových látok majú i rovesnícke skupiny s dobre prepracovanými peer programami (Skácelová, 2003).

Väčšina adolescentov, ako uvádza Krejčová (2002, in Macek, 2003, s. 112), síce uznáva škodlivosť nadmerného pitia alkoholu, no pri porovnávaní občasnej opilosti a úplnej abstinencie je „tolerantnejšia“ k opilosti. Úplnú abstinenciu považuje za prínosnú, no nudnú, za nie celkom „normálnu“. Na druhej strane väčšina adolescentov odsudzuje, ak sa užívanie alkoholu (či iných drog) vymkne spod kontroly. Takýto postoj môže byť súčasťou vyhŕňovania sa voči jednotlivcom či skupinám, ktoré alkohol (či inú návykovú látku) konzumujú frekventovane, v nadmernom množstve, resp. sa stávajú na ňom závislí. Meranie sociálneho odstupu (resp. sociálnej blízkosti) od osôb so špecifickými problémami, medzi ktorých patria i drogo a alkoholovo závislí, býva súčasťou výskumu verejnej mienky. Jej výsledky, o ktorých informujú Robert Klobucký a Katarína Strapcová (2010, s. 20–21) ilustrujú, že napriek

spoločenskej tolerancii konzumu alkoholu, verejnosť si zachováva výrazný odstup od osôb so závislosťami, čo sa prejavuje v tom, že ťažkých alkoholikov a ináč drogovo závislých ľudí vysúva na perifériu sociálnych vzťahov. Obe skupiny závislých osôb sa umiestnili na prvých dvoch priečkach najviac neželaných susedov a predstihli i osoby s kriminálnou minulosťou. Uvedený výskum sa týka dospeléj populácie. S prácou, ktorá by mapovala sociálny odstup mládeže od závislých osôb sme sa nestretli.

Spoločenské normy zahŕňajú i normy rodové, ktoré sú nekodifikovanými predstavami spoločnosti o vhodnom správaní sa žien a mužov v rôznych sférach života (Bačová, Mikulášková, 2000, s. 98). V kontexte nášho problému ide o očakávané vzorce správania sa chlapcov/mužov a dievčat/žien v oblasti konzumu alkoholu. Tieto normy vykazujú medzikultúrne i intrakultúrne rozdiely. Dokresľuje to i historický pohľad na rodové rozdiely v možnostiach užívať alkohol. Na konci 16. storočia pili v našom regióne len muži, pitie u žien nebolo tolerované vôbec (Tokárová, 2008). Spoločensky obmedzený prístup k alkoholu mali ženy i na začiatku 20. storočia, no po 2. svetovej vojne sa so zmenami ich ekonomického a právneho postavenia uvoľnili normy a zvyklosti i v tejto sfére (Heller, Pecinová, 1996). Toto uvoľnenie noriem sa z dospeléj populácie žien rozšírilo i na nedospelú ženskú populáciu. Medzi osobami s problémom alkoholu stále dominuje mužská populácia, no empirické šetrenia potvrdzujú zvyšujúci sa počet „pijúcich“ dievčat a trend postupného stierania pohlavných rozdielov v adolescentnom veku, najmä medzi 15–16-ročnými stredoškólakmi (EMCDDA, 2006, Grohol, 2010). I keď prístup k alkoholu sa vo všeobecnosti liberalizoval, prieskumy u dospeléj populácii ukazujú, že v spoločnosti pretrváva rodovo rozdielny pohľad na jeho konzum. Podľa Martiny Mikitovej (2006) dnešok charakterizuje na jednej strane akceptácia pitia u žien, no na druhej strane i ich odsudzovanie. Ženy/dievčatá, ktoré konzumujú alkohol a osobitne tie, ktoré pijú na verejnosti a k tomu nadmerne, prípadne, ktoré sa stanú na alkohole závislé, stigmatizuje spoločnosť viac než mužov/chlapcov, ktorí sa ocitnú v tej istej situácii. Tieto postojové rozdiely sa odvíjajú od rodových stereotypov. Príkladom rodového stereotypu v oblasti užívania alkoholu môže byť presvedčenie, že „pitie je symbolom maskulinity“. Tento druh rodových stereotypov existuje i v rodinách, prenáša sa z generácie na generáciu, je súčasťou rodovej socializácie. Niektoré jeho prejavy sa potvrdili i v prieskume Evy Schnitzerovej, Ireny Antoniçovej a Silvii Capíkovej (2011). Rodové stereotypy a presvedčenia, ako napríklad, že „opité dievča je horšie ako opitý chlapec“ môžu ovplyvňovať i sociálnu percepciu. Vnímanie a posudzovanie osôb konzumujúcich alkoholické nápoje sa v takom prípade deje cez rodovú optiku. Existencia, či neexistencia tohto fenoménu sa stala predmetom i našej prieskumnej sondy u študentov stredných škôl.

Prieskum a jeho výsledky

Čiastkovým cieľom prieskumu (ktorý bol širšie koncipovaný) bolo zistiť, ako stredoškólačky a stredoškólačky vnímajú a posudzujú rovesníkov a rovesníčky, ktorí majú problém s alkoholom¹. Súčasne sme sa zamerali na rodový aspekt sociálnej percepcie, a to z hľadiska posudzovateľov i posudzovaných. Zaujímalo nás najmä to, či medzi vnímaním chlapcov, ktorí majú problém s alkoholom a vnímaním dievčat, ktoré majú problém s alkoholom, budú rozdiely. Ďalší aspekt, ktorý nás zaujímal sa týkal sociálnej blízkosti respondentov/respondentiek k posudzovaným osobám.

Prieskumnú vzorku tvorili študentky (n = 33) a študenti (n = 43) druhého ročníka stredných odborných škôl a gymnázia. Údaje boli spracované od 30 dievčat a 41 chlapcov. Zo zvyšných piatich študentov/študentiek štyria uviedli, že osobu s problémom alkoholu nepoznajú a jeden respondent vyplnil položky chybné.

Použitou metodikou bol dotazník. Pozostával zo šiestich bipolárnych adjektív, podľa ktorých sa rovesník/rovesníčka s problémom alkoholu posudzovala. Každá položka mala pozitívny a negatívny variant: 1. správa sa slušne – nespráva sa slušne; 2. je zábavný/á spoločník/čka – nie je zábavný/á spoločník/čka; 3. je dôveryhodný/á – nie je dôveryhodný/á; 4. je sympatický/á – nie je sympatický/á; 5. je obľúbený/á – nie je obľúbený/á; 6. má dobrú povesť – kazí si povesť. Posudzovanie podľa adjektív sa robilo na 5-stupňovej škále. Skóre 5 sa vzťahovalo k pozitívnej forme výroku (napr. správa sa slušne), skóre 1 k negatívnej forme výroku (napr. nespráva sa slušne).

Okrem bipolárnych adjektív, dotazník obsahoval otázku, ktorej cieľom bolo mapovať sociálnu blízkosť respondenta k posudzovanej osobe. Otázka sa týkala hypotetickej možnosti, či by respondentovi vadilo/nevadilo, keby osoba s problémom alkoholu bola v internáte ubytovaná v susednej izbe. Odpoveď na otázku bola opäť škálovaná (5 – nevadilo by mi to; 4 – skôr by mi to nevadilo ako vadilo; 3 – je mi to jedno; 2 – skôr by mi to vadilo ako nevadilo; 1 – vadilo by mi to). Na vyhodnotenie údajov získaných dotazníkom sa použila opisná a testovacia štatistika (t-test).

Vnímanie rovesníkov a rovesníčok s problémom alkoholu

Získané výsledky ukázali, že stredoškólačky i stredoškólačky vnímajú rovesníkov, ktorí majú problém s alkoholom veľmi kriticky, a to bez ohľadu na pohlavie. Svedčia o tom priemerné hodnoty všetkých adjektív. Tie sa pohybujú v rozpätí od 1,07 po 2,66, čo znamená, že respondenti i respondentky prisudzovali posudzovaným osobám v prevažnej väčšine negatívne adjektíva (tab. č. 1, 2).

¹ Osobu, ktorá má problém s alkoholom sme vymedzili ako takú, ktorá vyhľadáva príležitosť piť alkohol, pitie sa jej vymyká spod kontroly, opakovane bola podnapitá, prípadne opitá.

Ak porovnávame skupinu stredoškolačok a skupinu stredoškolákov ako posudzovateľov vidíme medzi nimi rozdiely. Dievčatá sú kritickejšie, obe skupiny osôb s problémom alkoholu, t.j. rovesníkov i rovesníčky, vnímajú podľa bipolárnych adjektív negatívnejšie než chlapci. Konkrétne, celková priemerná hodnota, ktorú „chlapci s problémom alkoholu” získali na základe posudzovania od stredoškolačok je 1,63 a od stredoškolákov 2,11 (tab. č. 1). Obdobný trend je i u „dievčat s problémom alkoholu”. Tie na základe posudzovania získali celkovú priemernú hodnotu od stredoškolačok 1,59 a od stredoškolákov 2,08 (tab. č. 2). V oboch prípadoch, štatistické testovanie významnosti rozdielu priemerných hodnôt ukázalo nižšiu mieru signifikantnosti.

Pokiaľ sa zameriame na jednotlivé adjektíva, z tabuľky č. 1 vidieť, že vnímanie „chlapcov s problémom alkoholu” študentkami a študentmi vykazuje významné rozdiely v štyroch posudzovaných adjektívach (adjektíva č. 3, 4, 5, 6). Študentky v porovnaní so študentmi vnímajú chlapcov, s takýmto problémom ako menej dôveryhodných, menej sympatických a menej obľúbených (tab. č. 1). Aj vnímanie „dievčat s problémom alkoholu” je negatívnejšie zo strany študentiek ako študentov (adjektíva č. 1, 3, 4, 5, 6). Študentky, v porovnaní so študentmi, posudzujú dievčatá s týmto problémom ako menej slušné, menej dôveryhodné, menej sympatické a menej obľúbené. Chlapci i dievčatá, ktorým sa pitie alkoholu vymyká spod kontroly si podľa posudzovateľov i posudzovateľiek kazia povesť, pričom výraznejšie je to u dievčat (tab. č. 2.).

Tabuľka č. 1. Vnímanie chlapcov s problémom alkoholu

Posudzovatelia	Bipolárne adjektíva – AM						Celkové AM	p
	1	2	3	4	5	6		
študentky	1,70	1,97	1,67	1,33	1,83	1,27	1,63	*
študenti	1,76	1,90	2,34	2,02	2,66	1,98	2,11	
p			**	**	**	**		

AM – priemerná hodnota; ** p < .01; * p < .05

Tabuľka č. 2. Vnímanie dievčat s problémom alkoholu

Posudzovatelia	Bipolárne adjektíva – AM						Celkové AM	p
	1	2	3	4	5	6		
študentky	1,57	2,10	1,77	1,37	1,70	1,07	1,59	*
študenti	2,05	2,19	2,24	2,15	2,27	1,59	2,08	
p	**		*	**	*	**		

AM – priemerná hodnota; ** p < .01; * p < .05

Pri hľadaní odpovede na otázku, či naši respondenti a respondentky vnímajú a posudzujú osoby konzumujúce alkohol – pri ich vzájomnom porovnávaní na základe rodu – odlišne, sme zistili nasledovné. Celková priemerná hodnota,

ktorú od študentiek – posudzovateľiek získali chlapci s problémom alkoholu bola 1,63 a dievčatá 1,59 (celkové AM v tab. č. 1 a tab. č. 2). Celková priemerná hodnota, ktorú od študentov – posudzovateľov získali chlapci bola 2,11 a dievčatá 2,08 (celkové AM v tab. č. 1 a tab. č. 2). Štatistické hodnotenie rozdielu uvedených hodnôt nebolo signifikantné. Následne, ani porovnávanie priemerných hodnôt jednotlivých adjektív, ktoré uvádzajú tabuľky č. 3 a 4, neukázalo rozdiely. Študentky posudzovali dievčatá i chlapcov s problémom alkoholu obdobne (tab. č. 3) a porovnateľný trend sa ukázal i na strane študentov – posudzovateľov (tab. č. 4). Z uvedeného vyplýva, že vnímanie konzumentov a konzumentiek alkoholu nebolo u respondentov zaťažené rodovou optikou a predpoklad negatívnejšieho hodnotenia dievčat (s problémom alkoholu), v porovnaní s hodnotením chlapcov (s problémom alkoholu) sa v našej sonde neukázal.

Tabuľka č. 3. Vnímanie chlapcov a dievčat s problémom alkoholu (ďalej len PA) zo strany študentiek

Osoby s PA:	Bipolárne adjektíva – AM					
	1	2	3	4	5	6
Chlapci s PA	1,70	1,97	1,67	1,33	1,83	1,27
Dievčatá s PA	1,57	2,10	1,77	1,37	1,70	1,07

Tabuľka č. 4. Vnímanie chlapcov a dievčat s problémom alkoholu (ďalej len PA) zo strany študentov

Osoby s PA:	Bipolárne adjektíva – AM					
	1	2	3	4	5	6
Chlapci s PA	1,76	1,90	2,34	2,02	2,66	1,98
Dievčatá s PA	2,05	2,19	2,24	2,15	2,27	1,59

Sociálna blízkosť respondentov k rovesníkom a rovesníckam s problémom alkoholu

Meranie sociálnej blízkosti k dievčatám/chlapcom s problémom alkoholu prináša určité informácie o celkovom naladení k tejto skupine osôb a ochote udržiavať s nimi bližšie sociálne kontakty. Odpovede našich respondentov/ respondentiek na otázku, či by im vadilo, keby v susednej izbe na internáte bol ubytovaný chlapec (dievča) s problémom alkoholu ukázali, že takéto susedstvo by pre väčšinu z nich nebolo príjemné. Priemerné hodnoty sa pohybovali v rozpätí od 1,27 po 2,58, čo v slovnom vyjadrení znamená, že by im to „vadilo“, resp. „skôr vadilo ako nevadilo“ (tab. č. 5). Do pocitovej stránky z blízkosti takejto osoby sa však rodový aspekt nepremietol. Študentkám by v porovnateľnej miere vadilo ubytovanie dievčaťa i chlapca s problémom alkoholu a podobný trend sa ukázal i v skupine študentov. Celkovo však, napriek tomu, že i študentom – respondentom, by „pijúci“ chlapec (dievča) ako

sused (suseda) skôr vadili ako nevadili (AM = 2,36 a 2,58), predsa by k takémuto susedstvu boli významne tolerantnejší než ich spolužiačky – respondentky (AM = 1,39 a 1,27).

Tabuľka č. 5. Miera sociálnej blízkosti študentov/študentiek k osobám s problémom alkoholu (ďalej len PA)

Osoby s PA:	Miera sociálnej blízkosti – AM		p
	Študentky	Študenti	
Chlapci s PA	1,27	2,58	**
Dievčatá s PA	1,39	2,36	**

AM – priemerná hodnota; ** p < .01

Získané výsledky, vzhľadom na rozsah prieskumnej vzorky, majú skôr ilustratívny charakter, no naznačujú, že obraz mladých ľudí s problémom alkoholu nie je v očiach stredoškolských študentov a študentiek pozitívny a aj sociálny kontakt s nimi charakterizuje skôr odstup ako blízkosť. Podľa nášho názoru tieto informácie možno využiť v edukačnej i drogovu preventívnej činnosti, nakoľko pre obdobie adolescencie je typická potreba akceptácie v rovesníckych skupinách.

Záver

Pitie alkoholických nápojov je u adolescentov značne rozšírené a k rozhodnutiu človeka konzumovať alkohol či iné návykové látky sa mladí ľudia stavajú tolerantne. Napriek tomu, náš prieskum ukázal, že vnímanie rovesníkov – ktorí strácajú kontrolu nad častosťou, či množstvom pitia – je negatívne. Rodový aspekt, ktorý sme v tejto súvislosti sledovali sa preukázal len čiastočne, a to na strane posudzovateľov – študentov a študentiek stredných škôl. Ukázalo sa, že študentky posudzujú osoby s problémom alkoholu „prísnejšie“ ako ich spolužiaci, študenti. Súčasne sa ale ukázalo, že pohľad študentiek nevykazuje rozdiely vo vzťahu k „pijúcim“ dievčatám a chlapcom. Obdobne sa pohľad – nezaťažený rodovou optikou – ukázal i u študentov. Rodový stereotyp a väčšia stigmatizácia ženskej populácie, konzumujúcej alkohol sa teda v našej sonde neprejavili. Či ide o reálne, alebo náhodne sa prejavujúci trend u mladej populácii je potrebné preveriť na väčšom počte respondentov. Okrem toho sme zistili, že študentkám i študentom (no významne viac študentkám) by vadila možnosť bývať v blízkom susedstve s osobami, ktoré majú problém s alkoholom. Toto zistenie naznačuje, že s negatívnym obrazom dievčat a chlapcov s problémom alkoholu korešponduje aj nízka miera sociálnej blízkosti voči nim.

Literatúra

- Bačová V., Mikulášková G., *Čo si myslia adolescentní chlapci a dievčatá o úlohách ženy a muža v rodine*, „Aspekt“ 2000, nr 1, s. 98–112.
- Bakošová Z., *Sociálna pedagogika ako životná pomoc*, tretie rozšírené, aktualizované vydanie, UK FF, Bratislava 2008.
- EMCDDA, *Rodová perspektíva užívania drog*, Tlačová správa z agentúry pre drogy v Lisabone, [online], Európske monitorovacie centrum pre drogy a drogovú závislosť, Lisabon 2006, Aktualizované: 2006-11-23, [cit. 2011-04-20], Dostupné na: <http://www.emcdda.europa.eu/attachements.cfm/att_23093_SK_GenderSK2006Final.pdf>.
- Heller J., Pecinová O. a kol., *Závislosť známa neznáma*, vyd. 1., Grada, Praha 1996.
- Klobucký R., Strapcová K., *Vývoj názorov na problematiku nelegálnych drog v Slovenskej spoločnosti* [w:] *Aktuálne problémy drogovej závislosti v SR i ďalších krajinách EÚ*, Zborník z vedeckého seminára pri príležitosti 70. výročia založenia Ekonomickej univerzity v Bratislave, Bratislava 2010, s. 18–31, Aktualizované: 17.01.2011, Dostupné na: <http://nhf.euba.sk/zborniky-z-konferencii-a-seminarov/doc_details/192-aktualne-problemy-drogovej-zavislosti-v-sr-i-alich-krajinach-eu>.
- Kraus B. et al., *Stredoškolská mládež a jej svet na prelomu století*, Paido, Brno 2006, s. 111–121.
- Macek P., *Adolescence*, 2. upr. vydanie, Portál, Praha 2003.
- Mikítová M., *O alkoholičkách*, [online], Drogový informačný portál, Bratislava 2006, Aktualizované: 2006-02-28, [cit. 2011-05-10], Dostupné na: <http://www.infodrogy.sk/ActiveWeb/c/1308/o_alkoholickach.html>.
- Ondrejko P., *Problematika drogových závislostí v optike spoločenského vývoja alebo mládež, drogy a dospelí* [w:] *Sociálna práca a ľudské práva: zborník referátov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou, konanej v dňoch 13. 11. – 14. 11. 1996 v Prešove*, A. Tokárová (ed.), FF PU, Prešov 1997b., s. 60–65.
- Ondrejko P., *Konzumácia drog a drogové závislosti, alebo prečo ľudia užívajú drogy* [w:] *Sociálna patológia*, tretie vydanie, P. Ondrejko a kol., Veda SAV, Bratislava 2009, s. 265–292.
- Schnitzerová E., Antoniňová I., Čapíková S., *Fajčenie a konzum alkoholu u mládeže z rodového hľadiska* [w:] *Sociálno-pedagogické aspekty agresie stredoškolákov a jej prevencie*, zborník z vedeckého seminára s medzinárodnou účasťou, I. Kominarec, N. Krajčová, E. Ondriková, C. Lewicki (eds.), PU, Prešov 2011, s. 31–36.
- Skácelová L., *Vrstevnícké skupiny, peer programy* [w:] *Drogy a drogové závislosti – mezioborový přístup 2.*, K. Kalina a kol., Úrad vlády ČR, Praha 2003, s. 307–310.
- Tokárová A., *Boj proti alkoholizmu a ženy* [w:] *Alkohol, drogy, závislosti – čo s nimi?*, G. Paľa, A. Čusová (eds.), PU a GTF v Prešove, Prešov 2008, s. 20–32.